

**LIETUVOS POLITINĖ RAIDA:
ANTROJO POKOMUNISTINIO DEŠIMTMEČIO
LYGINAMOJI ANALIZĖ**

ZENONAS NORKUS

Straipsnio tikslas yra išryškinti ir paaiškinti svarbiausius Lietuvos politinės raidos ypatumus antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje, lyginant ją su kitų Baltijos šalių ir panašiausių į Lietuvą savo politinių sistemų sandara Vidurio Europos šalių (Lenkijos ir Vengrijos) politine raida. Svarbiausias visų šių šalių politinės raidos bruožas antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje buvo populistinių politinių jėgų iškilimas. Tačiau Estijoje, Latvijoje, Lenkijoje ir Vengrijoje dominavo dešinysis, o Lietuvoje jį politine reikšme pranoko kairysis populizmas. Buvusiose biurokratinio autoritarinio komunizmo šalyse Estijoje ir Latvijoje, iš komunizmo išėjusiose revoliuciniu būdu, naujos populistinės partijos buvo palyginti greitai ir lengvai integruotos į politinę sistemą. Buvusiose tautinio komunizmo šalyse Lenkijoje ir Vengrijoje dešiniųjų populistinių jėgų iškilimas turėjo revoliucinių pasekmių: buvo denonsuotas ekskomunistinio ir antiekskomunistinio elito paktas, užtikrinęs šių šalių politinių sistemų stabilumą pirmajame pokomunistiniame dešimtmetyje. Dešiniojo populistinio politikos Rolando Pakso pašalinimas iš Lietuvos Respublikos prezidento pareigų apkaltos būdu konsolidavo šį paktą Lietuvoje, sustiprino kairįjį populizmą ir nuostolių liberalios demokratijos kokybei kainą užkirto kelią liberalaus pokomunizmo transformacijai į populistinį pokomunizmą, įsigalėjusį Lenkijoje brolių Kačinskių valdymo laikotarpiu (2005–2007) ir Vengrijoje po 2010 m.

Zenonas Norkus – Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Sociologijos katedros profesorius.

© Zenonas Norkus, 2011

Straipsnis įteiktas redakcijai 2011 m. rugpjūčio 26 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2011 m. spalio 20 d.

Ivadas

Šio straipsnio tikslas yra aprašyti ir paaiškinti Lietuvos politinės raidos antruoju pokomunistiniu dešimtmečiu ypatumus, lyginant ją su analogiškais procesais kitose pokomunistinėse šalyse. Jame tęsiama šio žurnalo 2010 m. 4 (60) numeryje paskelbtame straipsnyje „Sparčios sėkmingos pokomunistinės transformacijos ir nesėkmės ‘dėsniai’“¹ pateikta analizė. Ji aprėpė pirmąjį pokomunistinį dešimtmetį ir visas pokomunistines šalis, o jos tikslas buvo suformuluoti apibendrinimus, galiojančius ne tik faktiškai stebėtiems, bet ir vien tik teoriškai pamąstomiems galimiems atvejams. Tie apibendrinimai buvo pagrindžiami kokybinės lyginamosios ir kontrafaktinės analizės priemonėmis.

Skirtingai nuo ano į apibendrinimus (o kartu – ir į kintamuosius) orientuoto straipsnio, šis straipsnis yra orientuotas į vieno atvejo (Lietuvos) intensyvią (gelminę) analizę, o palyginimai naudojami aprašomiesiems ir aiškinamiesiems (priežastiniams) teiginiams pagrįsti. Tačiau tai ne konfigūracinė idiografinė pavienio atvejo², o asimetriška kelių atvejų lyginamoji analizė. „Asimetriškumas“ reiškia, kad dėmesio centre yra vienas išskirtinis (Lietuvos) atvejis³. Atvejai, su kuriais šis atvejis yra lyginamas, atrinkti vadovaujantis dviem kriterijais.

Pirma, tai atvejai, kurie tyrime nagrinėjamo centrinio atvejo (šalies) viešajame diskurse dažniausiai pasirenkami kaip referencinės šalys „savosios“ šalies būklei įvertinti. Lietuvoje svarbiausi tokių eminių (savęs) palyginimų referenciniai atvejai yra kitos Baltijos ša-

¹ Norkus Z., „Sparčios sėkmingos pokomunistinės transformacijos ir nesėkmės ‘dėsniai’: daugiareikšmių kintamųjų kokybinė lyginamoji analizė“, *Politologija* 4 (60), 2010, p. 3–51.

² Žr. Eckstein H., *Regarding Politics: Essays on Political Theory, Stability, and Change*, Berkeley: University of California Press, 1992, p. 136–138.

³ Plg. Kocka J., „Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg“, *History and Theory* 38 (1), 1999, p. 40–50; to paties: „Comparison and Beyond“, *History and Theory* 42 (1), 2003, p. 39–44.

lys. Tad savaime suprantama, kad jos patenka į skaičių tų atvejų, su kuriais šiame straipsnyje lyginama Lietuva. Bet ne į visus lietuviškuosius eminius pa(s)lyginimus atsižvelgiama⁴. Lietuvos viešojoje erdvėje daug dėmesio skiriama įvykiams Baltarusijoje ir Rusijoje nušviesti, tačiau antrojo pokomunistinio dešimtmečio raidos tendencijoms Lietuvoje išryškinti jos lyginimas su Baltarusija ar Rusija nebūtų vaisingas. Šių šalių ir Lietuvos politinės raidos keliai išsiskyrė dar pirmuoju dešimtmečiu. Baltarusija ir Rusija – tai autoritarinio ir pusiau autoritarinio režimų raidos atvejai, o šiame straipsnyje autoriui rūpi politinės raidos alternatyvos ar kryžkelės, su kuriomis antrajame savo raidos dešimtmetyje susidūrė pokomunistinė liberalioji demokratija.

Antra, politinės raidos Lietuvoje savitumui išryškinti yra atrenkami atvejai, kurie yra panašiausi į Lietuvą teorinių prielaidų šviesoje⁵. Nors lietuviai dažniausiai mėgsta lyginti savo šalį su Estija, tai nereiškia, kad Lietuvos politika, kaip ją apibrėžia „politinio žaidimo“ taisyklės konstitucijoje, elektorato socialinė ir kultūrinė sandara bei takoskyros (angl. *cleavages*), partinė ir interesų grupių sistemos, politinio proceso darbotvarkė ir kt. yra panašiausia į Estijos ar Latvijos politiką. Ieškant panašiausių (politinės sociologijos požiūriu) į Lietuvą atvejų, kur kas vaisingesnis yra mūsų šalies lyginimas su Lenkija ir Vengrija. Šiaip jau kiekvienas atvejis yra panašiausias į save, koks jis buvo anksčiau. Todėl emiškai motyvuotus liberalios demokratijos raidos pokomunistinėje Lietuvoje palyginimus su jos raida Baltijos šalyse ir etiškai pagrįstus jos lyginimus su Vidurio Europos šalimis tuo pačiu laikotarpiu gali naudingai papildyti tos raidos lyginimas su tarpukario Lietuvos politine raida.

⁴ Žodžius „etinis“ ir „eminis“ čia reikia suprasti ta prasme, kokia jie vartojami lyginamojoje kultūrinėje antropologijoje. Žr.: Goodenough W. H., *Description and Comparison in Cultural Anthropology*, Chicago: Aldine Pub. Co, 1970, p. 104–119; Harris M., *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, New York: Random House, 1980, p. 29–45.

⁵ Plg. Lijphart A., „The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research“, *Political Studies* 8 (2), 1975, p. 158–177.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmoje dalyje išryškunami politinės raidos Lietuvoje antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje panašumai ir skirtumai, lyginant ją su politiniais procesais Lietuvos eminėse referencinėse šalyse (Estijoje ir Latvijoje) bei su procesais šalyse, kurios į Lietuvą yra panašiausios politinės sociologijos požiūriu (Lenkijoje ir Vengrijoje). Savaimė suprantama, kad griežtai apibrėžta straipsnio erdvė verčia apsiriboti tik pačiais svarbiausiais dalykais. Taip pat daroma ir antroje straipsnio dalyje, kur dėmesio centre yra klausimas apie pirmoje straipsnio dalyje išryškintų Lietuvos politikos savitumų priežastis. Jos siejamos su pačiu svarbiausiu antrojo pokomunistinio Lietuvos politikos istorijos dešimtmečio įvykiu – prezidento Rolando Pakso apkalta. Kartu šioje straipsnio dalyje skaitytojas ras ir mėginimą pateikti šio įvykio teorinę interpretaciją. Trečioji straipsnio dalis skirta hipotezėmis, kodėl po R. Pakso nušalinimo demokratijos kokybė Lietuvoje nepagerėjo. Lietuvos atvejo analizė baigiama 2008 m., kad būtų bent minimali distancija laike, kuri yra esminė skirčiai tarp akademinės politologinės analizės ir einašios politikos komentavimo.

Autoriaus mėginimas analitiškai apibendrinti antrąjį atkurtos nepriklausomos Lietuvos politinės raidos dešimtmetį, panašu, yra pirmas. Todėl dauguma autoriaus teiginių yra diskusiniai, o kad tokia diskusija turėtų daugiau galimybių prasidėti, kai kurie iš jų yra ir šiek tiek hiperbolizuoti, t. y. nesušvelninti būdingomis akademiniam žanrui išlygomis.

1. Populizmo dešimtmetis ir jo padariniai

Periodizuodami Estijos politinę raidą 1988–2008 m., žymūs Estijos sociologai Marju Lauristin ir Peeteris Vihalemmas išskiria 5 etapus: 1) 1988–1991: senosios sistemos išardymas („dainuojanti revoliucija“); 2) 1991–1994: radikalių reformų („nepaprastosios politikos“) laikotarpis; 3) 1995–1998: ekonominė stabilizacija ir integracijos į

ES bei NATO pradžia; 4) 1999–2004: pasirengimų stoti į ES, o kartu ir didėjančios įtampos, peraugusios į politinę krizę, laikotarpis; 5) nuo 2004: naujų iššūkių, susijusių su naryste ES ir ekonominės krizės pradžia, laikotarpis⁶.

Vadindami 1999–2004 m. laikotarpį kriziniu, estų autoriai rašo apie nepasitenkinimo pirmojo pokomunistinio dešimtmečio rezultatais bangą, kuri viešajame diskurse pasireiškė svarstymais apie Estijos skilimą į „dvi Estijas“, o politikoje – atvėrė kelią į valdžią naujoms politinėms jėgoms, skelbiančioms „naujos politikos“ pradžia. Tai skamba, lyg būtų rašoma ne apie tų laikų Estiją, bet apie Lietuvą. Tačiau keblu rasti Baltijos ar Vidurio Europos šalį, kurioje būtų buvę kitaip. Patys estų autoriai pabrėžia, kad šiuo atžvilgiu jų šalis nėra išskirtinė. „Ant didėjančio masių nusivylimo (*popular disappointment*) pirmojo transformacijos dešimtmečio politika bangos daugelyje Rytų ir Vidurio Europos šalių į valdžią atėjo populistinės partijos. Tas pats atsitiko Estijoje.“⁷ Estijoje tai buvo 2001 m. pabaigoje įkurta *Res Publica* partija, kuri kvietė balsuoti „už naują politiką“ ir „už tvarką“. 2003 m. kovą ji laimėjo 24,6 % balsų ir 28 iš 101 vietos Estijos parlamente ir tapo viena iš dviejų stipriausių partijų jame, o jos lyderis (buvęs Estijos generalinis auditorius) Juhanas Partsas tapo koalicinės vyriausybės ministru pirmininku.

J. Partsas pakartojo su tais pačiais šūkiiais prieš metus į valdžią atėjusio buvusio Latvijos banko prezidento Einaro Repšės politinę sėkmę. Jo naujai įkurta *Jaunais laiks* partija 2002 m. spalį laimėjo 24 % balsų ir 26 iš 100 vietų Latvijos parlamente, o pats jos lyderis tapo koalicinės vyriausybės vadovu. Iš visų „naujosios politikos“ žvaigždžių latvis buvo bene pats ekscentriškiausias. Ne vien dėl pomėgių (kaip R. Paksas, E. Repšė yra pilotas, tik labiau mėgsta

⁶ Žr. Lauristin M., Vihalemm P., „The Political Agenda During Different Periods of Estonian Transformation: External and Internal Factors“, *Journal of Baltic Studies* 40 (1), 2009, p. 12–15.

⁷ *Ibid.*, p. 15.

skraidyti malūnsparniais, o ne lėktuvais). Prieš įkurdamas *Jaunais laiks* partiją, jis paskelbė rinkliavą ir pareikalavo, kad už perėjimą į politiką „gelbėti Latvijos“ jos tauta jam sumokėtų – suaukotų į jo asmeninę sąskaitą 1 milijoną USD kompensuoti turtinius nuostolius atsisakius gerai apmokamų Latvijos banko prezidento pareigų⁸.

Anksčiausiai populizmo banga pakilo Lietuvoje. Tačiau čia pasirengusių balsuoti už naujas populistinės partijas ar lyderius rinkėjų balsus per 2000 m. Lietuvos Respublikos (toliau – LR) Seimo rinkimus pasidalijo du politikai – Artūras Paulauskas (19,6 % balsų⁹) ir Rolandas Paksas (17,25 % balsų). Žinoma, kitaip nei A. Paulausko Naujosios sąjungos (socialliberalų), R. Pakso Liberalų sąjunga nominaliai nebuvo populistinė. Tačiau tokia ji tapo aljanso su R. Pakso laikotarpiu, kai šis liberalams atnešė rinkėjų balsus ir padėjo nuo politinės avanscenos nustumti Centro sąjungą. Estijoje „naujosios politikos“ ideologo ir architekto vaidmenį atliko garsus estų ir amerikiečių politologas Reinas Taagepera. Lietuvoje tokiu tapo tuometinis prezidentas Valdas Adamkus, tapęs R. Pakso politiniu patronu po jo pirmojo atsistatydinimo (1999 m.) iš ministro pirmininko pareigų. Kaip ir kitose Baltijos šalyse, Lietuvoje populistinės partijos lyderis tapo koalicinės vyriausybės vadovu¹⁰.

Tačiau R. Pakso antroji premjerystė truko kur kas trumpiau (2000 m. spalio–2001 m. birželis), negu jo „politiniai pusbroliai“ ėjo šias pareigas Estijoje (2003 m. balandis–2004 m. balandis) ir Latvijoje (2002 m. lapkritis–2004 m. vasaris). Priežastis – A. Paulausko ir R. Pakso konkurencija, kuri personaliniu lygmeniu išreiškė lietuviškojo populizmo diferenciaciją į kairiąją ir dešiniąją srovę. Persivilio-

⁸ Žr. Ikstens J., „Latvia“, *European Journal of Political Research* 41 (7–8), 2002, p. 1013.

⁹ Kalbant apie rinkimų į Lietuvos Respublikos Seimą rezultatus, čia ir toliau nurodomi balsavimo daugiamandatėje apygardoje rezultatai.

¹⁰ Detalų „naujosios politikos“ populistinių partijų iškilimo visose trijose Baltijos šalyse palyginimą žr.: Sikk A., *Highways to Power: New Party Success in Three Young Democracies*, Tartu: Tartu University Press, 2006.

jusi A. Paulauską, ekskomunistinė Lietuvos socialdemokratų partija netruko sužlugdyti „naujosios politikos“ koalicinę vyriausybę¹¹. Balsų, kuriuos 2000 m. pasidalijo R. Paksas ir A. Paulauskas, o 2004 m. LR Seimo rinkimuose – R. Pakso koalicija „Už tvarką ir teisingumą“ (11,36 %) ir tik prieš metus įkurta Viktoro Uspaskicho Darbo partija (28,44 %) lyginamoji dalis leidžia apytikriai spręsti apie dešiniojo ir kairiojo atspalvio lietuviškojo populizmo srovių lyginamąją galią ir jos kaitą. Matome, kad Lietuvoje kairiojo atspalvio populizmas iki 2003–2004 m. R. Pakso apkaltos įvykių nebuvo silpnėjęs už dešiniųjų, o po jų – smarkiai jį nustelbė¹².

Kairiojo atspalvio populizmo¹³ išsigalėjimas yra Lietuvos ypatumas, kuris išryškėja, lyginant Lietuvą ne tik su Latvija ir Estija, bet ir su tokiais Vidurio Europos šalimis kaip Lenkija ir Vengrija. Pirmajame pokomunistiniame dešimtmetyje politika Lietuvoje buvo kur kas panašesnė į politinius procesus būtent šiose šalyse, o ne į tai, kas vyko kitose Baltijos šalyse. Lietuva, Lenkija ir Vengrija buvo tautinio komunizmo šalys, o iš komunizmo išėjo būdu, kuris „tranzitologijoje“ vadinamas „suderėtu perėjimu“ arba Gartono Asho pasiūlytu terminu „refoliucija“¹⁴. Toks dirbtinis žodis geriausiai tinka pasakyti, kad tai tarpinis (tarp demokratizacijos reformomis iš viršaus ir revoliucijos iš apačios) autoritarinio politinio režimo transformacijos būdas.

¹¹ Žr. Kašauskienė V., *Lietuvos Respublikos vyriausybės. Jų kaita ir veiklos bruožai. 1990–2007*, Vilnius: Gairės, 2007, p. 484–538.

¹² Čia dar reikia atsižvelgti į faktą, kad 2004 m. rinkimuose A. Paulausko rinkėjai balsavo už A. Brazausko ir A. Paulausko koaliciją „Už darbą Lietuvai“ – ji laimėjo 20,65 % balsų.

¹³ Be abejo, „kairės“ ir „dešinės“ sąvokų taikymas populistinėms partijoms yra labai problemiškas. Tačiau kuo toliau, tuo labiau jis yra tik viso labo ne mažiau problemiškas, koks darosi šių sąvokų taikymas „tradicinėms“ arba „respektabilioms“ partijoms.

¹⁴ Ash T. G., „Refolution in Hungary and Poland“, *New York Review of Books*, 17th August 1989, p. 9–15. Žr. taip pat: Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: VU leidykla, 2008, p. 432–437.

Reformų iš viršaus būdu demokratizacija vyko Bulgarijoje, Rumunijoje, Rusijoje, Ukrainoje, Mongolijoje, Baltarusijoje (ten ją nutraukė Aleksandro Lukašenkos išrinkimas prezidentu). Revoliuciniu būdu ji vyko buvusiose biurokratinio autoritarinio komunizmo šalyse: Rytų Vokietijoje, Čekoslovakijoje, taip pat Estijoje ir Latvijoje. Šiose Baltijos šalyse komunistų partija buvo uždrausta po 1991 m. rugpjūčio pučo, rusakalbė jos nomenklatūros dalis prarado pilietybės teises, o vietinė tautinė buvo *de facto* liustruota. „Refoliucijos“ būdu demokratizacija vyko Lietuvoje, Lenkijoje, Vengrijoje. Čia demokratinio režimo pamatus paklojo eksplisitinis ar nebylus ekskomunistinio ir antiekskomunistinio elito paktas: mainais už lojalumą naujam režimui komunistinis elitas galėjo privatizuoti didelę dalį buvusios valstybinės nuosavybės, o liustracija apsiribojo „atpirkimo ožiais“ – buvusiais slaptųjų tarnybų darbuotojais¹⁵.

Konkreči šio pakto išraiška Lietuvoje buvo 1992 m. rudenį Lietuvos Atkuriamajame Seime surastas kompromisas dėl LR Konstitucijos ir tų pačių metų spalio mėnesį vykusius LR Seimo rinkimus pralaimėjusių antiekskomunistinių jėgų susilaikymas nuo veiksmų, kurie jau antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje buvo pavadinti „spalvotosiomis revoliucijoms“¹⁶. Tiesa, iš pradžių tas paktas buvo labai trapus. Vis dėlto jis išlaikė pakaunės įvykių 1993 m. „testavimą nepalankiausiomis sąlygomis“ (angl. *stress test*), kai tuo metu opozicijoje buvusios dešinėsios politinės jėgos nesusigundė pasinaudoti Kauno savanorių maištu grįžti į valdžią, nelaukiant kitų LR Seimo rinkimų. Panašus ekskomunistinių ir antiekskomunistinių politinių jėgų paktas užtikrino ir Lenkijos bei Vengrijos politinių sistemų stabilumą pirmajame pokomunistiniame dešimtmetyje.

¹⁵ Perėjimo būdų sąvokos ir joms atstovaujantys atvejai detaliai aptarti autoriaus knygoje. Žr. ten pat, p. 432–437.

¹⁶ Bene pirma „spalvotoji revoliucija iki spalvotųjų revoliucijų“ įvyko Albanijoje, kur ekskomunistai laimėjo pirmus tarptautinių stebėtojų laisvais ir sąžiningais pripažintus rinkimus, tačiau dėl opozicijos organizuojamų masinių neparlamentinių veiksmų netrukus turėjo pasitraukti iš valdžios.

Lenkijoje šis paktas truko tris keturis, Vengrijoje – penkis rinkiminiuosius ciklus, kurių metu valdžioje viena kitą keitė koalicijos, vienai kurių vadovaudavo ekskomunistinė (analogiška LDDP/LSDP Lietuvoje) partija, o kitai – politinės partijos, kurios buvo jos oponentų „nepaprastosios politikos“ laikais įpėdinės. Revoliucijos Estijoje ir Latvijoje politinio proceso ašį radikaliai pastūmėjo į dešinę. Restitucinė pilietybės politika, pilietybės teises pripažinusi tik „seniesiems“ (iki 1940 m.) šių šalių gyventojams ir jų palikuonims, iš politinio proceso eliminavo potencialių ekskomunistinių politinių jėgų elektorata ir iki kraštutinumo sureikšmino tapatumo politikos klausimus. Politinės varžybos čia vyko tarp radikalesnių ir mažiau radikalių (arčiau „centro“) dešiniųjų politinių jėgų. Pirmąsias apytiksliai galima tapatinti su politinėmis partijomis, kurios buvo „piliečių komitetų“ sąjūdžio palikuonės, o antrąsias – su „Liaudies frontų“ įpėdinėmis.

Priminsiu, kad Estijos ir Latvijos liaudies frontai tikėjosi atkurti šių šalių nepriklausomybę, pasinaudodami tomis galimybėmis, kurias suteikė esamas ir būsimas sovietinis legalumas. Tai visų pirma buvo garsusis sovietinės konstitucijos straipsnis, suteikęs sovietinėms respublikoms teisę išeiti iš SSRS sudėties bei Michailo Gorbačiovo inicijuotas naujos „sąjunginės sutarties“ pasirašymo procesas. „Piliečių komitetai“ neigė bet kokią sovietinių institucijų legalumą, reikalaudami tiesiog išvesti sovietinę kariuomenę ir atkurti iki okupacijos buvusią konstitucinę tvarką. Dėl kitokios tautinės gyventojų sudėties vietinėse komunistų partijose buvo labai stipri rusakalbių įtaka (Latvijoje jie dominavo), pačios komunistų partijos absoliučios gyventojų daugumos buvo suvokiamos tik kaip rusiškos sovietinės okupacijos įrankiai. Todėl „nepaprastosios politikos“ laikotarpiu iš jų neatsirado tokių stiprių ekskomunistinių politinių jėgų, kokia tapo laiku nuo SSKP atsiskyrusi LDDP.

Nors populizmo bangą visose Baltijos ir Vidurio Europos šalyse maitino nepasitenkinimas pirmojo pokomunistinės transformacijos dešimtmečio socialiniais ir ekonominiais rezultatais, Estijoje ir La-

tvijoje ją „pasibalnojo“ politinės jėgos, kurios valdančiuosius kritiko iš dešinės. Pirmuose laisvuose rinkimuose į Estijos parlamentą 1992 m. dešiniųjų partijų koalicija į juos ėjo su šūkiu „išsišluokime namus“. Rinkimus ji laimėjo, ir „apsišlavimas“ (nugalėtojams nepriimtinių elementų išvalymas iš valstybės aparato) įvyko. Populistiinė *Res Publica* iš esmės reikalavo tą „apsišlavimą“ pakartoti dar kartą. Panaši buvo ir Einaro Repšės programa, tik joje buvo kiek stipriau akcentuojama *Jaunais laiks* partijos įkūrėjo tikra ar tariama kompetencija tvarkyti ekonomikos reikalus. Nors abi šios politinės jėgos naudojo pačiai populizmo apibrėžčiai savitą „mūsų“ (tautos, paprastų žmonių) ir „jų“ (elito, viršūnių) priešpriešą, ta kritika nebuvo sisteminė. Naujosios „dešiniau centro“ populistinės jėgos nereikalavo esamos politinės sistemos konstitucinių reformų, o kritikos taikinyne buvo sukonkretinamas socialinių kategorijų terminais. Pasinaudojant Vaidučio Laurėno pasiūlytais terminais, populizmas Estijoje ir Latvijoje buvo „reformatoriškas“, o ne „radikalus“ ar „ekstremistinis“¹⁷.

Tai buvo viena priežasčių, kodėl populistinių partijų išsiveržimas į besikristalizuojančią „tradicinių“ partijų sistemą Estijoje ir Latvijoje neturėjo sisteminių pasekmių. Naujokes diskreditavo masinės informacijos priemonės, sumaniomis manipuliacijomis skaldė opozicija, „apžaidė“ nominaliai jaunesnieji koalicijos partneriai. Nė vienas jų lyderis neišsaugojo premjero krėslo iki kitų seimo rinkimų, kurie ir Latvijoje (2006 m.), ir Estijoje (2007 m.) buvo sėkmingesni „tradicinėms“ partijoms. Estijoje *Res Publica* dar iki rinkimų 2006 m. birželį susijungė su „tradicine“ dešiniąja *Isamaaliit* (Tėvynės sąjungos) partija, kurią galima laikyti estiškąja lietuviškosios Tėvynės sąjungos (Lietuvos konservatorių) partijos seserimi. Smarkiai aptirpusi

¹⁷ Laurėnas V., „Politinė krizė Lietuvoje 2003–2004 metais“, *Politologija* 3 (35), 2004, p. 9; jo paties: „Prokapitalizmo prieštaravimų veiksnys 2003–2004 m. politinėje krizėje Lietuvoje“, *Tiltai. Humanitariniai ir socialiniai mokslai* 1 (30), 2005, p. 4. Žr. taip pat jo paties: „Populism as an Outcome of Post-communist Democratic Primitivism and Pro-capitalism“, Jankauskas A. (ed.), *Lithuanian Political Science Yearbook. 2005*, Vilnius: Vilnius University, 2006, p. 49–84.

Jaunais laiks partija tapo viena iš daugelio Latvijos parlamentinių partijų, kuria stipresni partneriai kartais pasinaudoja vyriausybiniems daugumoms sukurti.

Galima spėti, kad neutralizuoti ir domestifikuoti populistines partijas Estijoje ir Latvijoje padėjo kaip tik jų iškilimo laikais išibėgėjęs ekonominis pakilimas, trukęs iki 2008 m. prasidėjusios ekonominės krizės. Svarbus šių šalių politinio stabilumo veiksnys buvo ir šių šalių pasirinkta parlamentinė atstovaujamosios demokratijos forma, kurios dalis yra parlamento renkamas prezidentas, skirtingai nuo Lietuvos (ir Lenkijos) pusiau prezidentinės sistemos. Kad ir kokie dideli buvo naujųjų populistinių partijų laimėjimai rinkimuose, jų nepakako savarankiškai sudaryti vyriausybę. Sudarydama koaliciją su viena ar daugiau „tradicinių“ partijų, nauja populistinė partija turėjo labai menkas galimybes vykdyti savarankišką politiką, o tai padėjo tas partijas greitai diskredituoti jų rinkėjų, laukusių būtent „naujos“ politikos, akyse. Jeigu Lietuva nebūtų turėjusi tiesiogiai renkamo prezidento institucijos, ji būtų išvengusi R. Pakso išrinkimo LR prezidentu sukeltos politinės krizės, nes negalima įsivaizduoti, kad jis ar panašus į jį politikas būtų galėjęs laimėti LR prezidento rinkimus parlamente.

Populistinių partijų iškilimo aplinkybės ir pasekmės Lenkijoje ir Vengrijoje buvo kitokios. Šias šalis (ypač Vengriją) populizmo banga pasiekė gerokai vėliau, negu Baltijos šalis. Lenkiją ji užgriuvo 2005 m., kai brolių Kačinskių Teisės ir teisingumo (*Prawo i Sprawiedliwość*) partija (lenkiškoji R. Pakso Tvarcos ir teisingumo pusseserė) šventė dvigubą pergalę – laimėjo prezidento rinkimus (juo buvo išrinktas Lechas Kačinskis) ir santykinę balsų daugumą Lenkijos seimo rinkimuose. Tiesa, gautų mandatų Teisės ir teisingumo partijai (27 % balsų, 155 iš 460 vietų Lenkijos Seime – žemutiniuose jos parlamento rūmuose) nepakako vienai sudaryti vyriausybę. Koalicijos partneriais jai teko pasikviesti kitus du 2005 m. rinkimų favoritus: Romaną Giertycho Lenkų šeimų lygą (*Liga Polskich Rodzin*), laimėjusią

8 % balsų ir 34 mandatus, bei Andžejaus Leperio Lenkijos Respublikos savigyną (*Samoobrona Rzeczpospolitej Polskiej*), kuri laimėjo 11,4 % balsų ir 56 mandatus¹⁸. Visos trys koalicijos partnerės gali būti kvalifikuotos kaip populistinės. Tačiau Teisės ir teisingumo partijai tinka „reformatoriško populizmo“ apibūdinimas, o jos partneriai gali būti priskirti radikaliajai ar ekstremistinei populizmo atmainai. Tad, kitaip nei Estijoje ir Latvijoje, kur naujosios populistinės partijos, stojusios vyriausybinių koalicijų priešakyje, buvo priklausomos nuo nuosaikesnių už jas „tradicinių“ partnerių, Lenkijoje subūrusi koaliciją populistinė partija buvo priklausoma nuo gerokai už ją radikalesnių (ekstremistinių) populistinių koalicijos partnerių.

Ši priklausomybė nuo koalicijos partnerių buvo svarbus brolių Kačinskių vyriausybės politikos radikalumo veiksnys. Vis dėlto esminių skirtumų tarp Teisės ir teisingumo partijos ir jos partnerių galima pastebėti tik užsienio politikos klausimais: broliai Kačinskiai buvo nuosaikūs euroskeptikai, o jos partneriai – radikalūs euroskeptikai. Vidaus politikos klausimais jų pažiūros, kas kaltas dėl tikrų ar tariamų pokomunistinės Lenkijos bėdų, sutapo: tai 1989 m. „Magdalenkos sandėris“. Magdalenka – vietovė prie Varšuvos, kur esančioje vyriausybėje viloje tais metais vyko derybos tarp „Solidarumo“ ir Lenkijos komunistinės valdžios delegacijų. Čia sudaryti susitarimai paklojo „trečiosios Lenkijos Respublikos“ (*Rzecz Pospolita III*) pagrindus¹⁹, leisdami taikiai ir sklandžiai demontuoti komunistinį režimą, bet kartu ir suteikdami galimybę toliau dalyvauti šalies politiniame ir ekonominiame gyvenime buvusiam komunistiniam elitui, susidėjusiam su tariamais „Solidarumo“ idealų išdavikais.

Tokia išdavystė Lenkijos populistai kaltino ir tebekaltina ir savo pagrindinius politinius oponentus, kuriais po triuškinančio ekskomunistinių politinių jėgų pralaimėjimo 2005 m. Lenkijos Seimo

¹⁸ Žr. Markowski R., „The Polish Elections of 2005: Pure Chaos or a Restructuring of the Party System?“, *West European Politics* 29 (4), 2006, p. 814–832.

¹⁹ Pirmąją respubliką laikoma jungtinė Lenkijos–Lietuvos valstybė iki 1795 m., o antrąją – tarpukario Lenkija (1918–1939).

rinkimuose²⁰ tapo Donaldo Tusko liberalioji konservatyvi Pilietinė platforma (*Platforma Obywatelska*). Šių rinkimų metu „abi partijos pateikė kairiojo sparno ir dešiniojo sparno retorikos mišinį: Pilietinė platforma buvo dešinėje ekonomikoje ir šiek tiek kairėje kultūros sferoje, o Teisė ir teisingumas – pabrėždamas socialinį solidarumą – buvo kairėje ekonomikoje ir dešinėje dėl savo tapatumo politikos“²¹. Lenkijos populistai užsibrėžė pakirsti ekskomunistų ir eksksaugumiečių tinklo, tariamai valdančio pokomunistinę Lenkiją, galią – atlikti visa apimančią valstybės tarnautojų ir masinės informacijos priemonių darbuotojų liustraciją.

Dešinioji populistinė vyriausybė valdžioje sugebėjo išsilaikyti tik dvejus metus (nuo 2005 m. spalio iki 2007 m. spalio). Teisės ir teisingumo partijai 2007 m. vasarą praradus savo radikaliųjų koalicijos partnerių paramą, Lenkijos Seimas pats save paleido, o 2007 m. lapkričio mėnesio rinkimus laimėjo jau Donaldo Tusko Pilietinė platforma. Tačiau ekskomunistinės jėgos nebeatgavo anksčiau turėtų pozicijų, o abi ekstremistinės populistinės partijos neišveikė 5 % barjero ir negavo nė vieno mandato. Taigi, Lenkijos partijų sistemos kontūrai iš esmės pasikeitė: anksčiau ją apibrėžė takoskyra tarp ekskomunistinės kairės ir su „Solidarumo“ paveldu save siejančios dešinės, o dabar jos struktūriniu pagrindu tapo takoskyra tarp dviejų dešiniųjų partijų, kurios abi save kildina iš „Solidarumo“ tradicijos. Tai liberali konservatyvi Pilietinė platforma ir populistinė konservatyvi Teisės ir teisingumo partija. Nebebūdama priklausoma nuo radikalių populistinių partnerių, ši lietuviškosios Tvarkos ir teisingumo partijos pusseserė gali tapti normalia ar tradicine dešiniąja partija.

Taip galima teigti todėl, kad per dvejus dešiniųjų populistų valdžios metus pagrindinis brolių Kačinskių tikslas buvo pasiektas: „tre-

²⁰ Prezidento rinkimuose ekskomunistai iš esmės nedalyvavo, kai pats stipriausias jų kandidatas Włodzimiežas Cimošewičius atsiėmė savo kandidatūrą, taip padidindamas Donaldo Tusko šansus. Pastarasis galų gale vis dėlto pralaimėjo Lechui Kačinskiui.

²¹ Koczanowicz L., *Politics of Time. Dynamics of Identity in Post-Communist Poland*, New York: Berghahn Books, 2008, p. 17.

čiąją Lenkijos respubliką“ pakeitė ketvirtoji – *Rzecz Pospolita IV*. 2007 m. įsigaliojo naujas liustracijos įstatymas, kuris dar 1998 m. įkurtą Tautos atminties institutą (*Instytut Pamięci Narodowej*) įpareigojo atlikti 53 kategorijų asmenų (tarp jų teisininkų, žurnalistų, akademinės sferos darbuotojų) liustraciją. Jeigu Lenkijos Konstitucinis tribunolas nebūtų pripažinęs kai kurių straipsnių nekonstituciniais, liustracija būtų palietusi 700 000 asmenų ir tapusi „valymo akcija“, kurios mastus galima lyginti nebent su Stalino 1937–1938 m. „didžiuoju teroru“. Žinoma, labai svarbus skirtumas buvo tas, kad Stalino teroras buvo kruvinas, o liustracinis „teroras“ yra „švelnus“ ar „minkštas“. Tačiau pasekmės iš esmės tos pačios: elito sudėties atnaujinimas, kurį didysis italų sociologas Vilfredo Pareto laikė bet kokios revoliucijos sociologine esme. Nors pradiniu pavidalu liustracija nebuvo įgyvendinta, dveji dešiniųjų populistų valdžios metai Lenkiją pakeitė iš esmės.

Šių pokyčių esmę lenkų sociologas Lešekas Kočanovičius apibrėžia kaip perėjimą nuo pokomunizmo prie popokomunizmo (*post-post-communism*), kuris alternatyviai „gali būti pavadintas „populistiniu pokomunizmu“, nes jis turi daug bendrumų su populistine ideologija, kokia ji dvidešimto amžiaus pabaigoje išsiplėtojo Vakarų Europoje. Lenkijos savitumas yra tas, kad čia populistai yra valdžioje. Tad populistinis pokomunizmas yra „populizmas valdžioje“ („*populism in power*“)²². Ankstyvasis pokomunizmas (su vienu priešdėliu „po-“) buvo liberalus, o vėlyvasis (su dviem „po-“) – populistinis. „Popokomunizmas su jam būdinga populistinės retorikos, tautinių vertybių ir neoliberalios ideologijos ekonomikoje kombinacija yra gundanti alternatyva liberaliai demokratijai, teisių universalumui ir kultūrų daugumai. Popokomunizmas išreiškia baimę prarasti tapatumą susidūrus su globalizacija, imigracija ir tarptautinių institucijų galia.“²³

Beliktų tik pasidžiaugti, kad lietuvių kalboje pirmasis priešdėlis „po-“ gali reikšti ir tai, kad populistinis pokomunizmas yra popu-

²² Koczanowicz, p. 138.

²³ Ibid., p. 149.

listinis, ir tai, kad jis ateina po liberalaus pokomunizmo. Vis dėlto L. Kočanovičiaus diagnozę reikia vertinti kaip poleminių perdėjimą. Dešinieji populistai Lenkiją valdė tik porą metų, sukeldami alergiją stiprėjančiai miesto vidurinei politinei klasei. Būtent jos beprecedentis aktyvumas 2007 m. rinkimuose lėmė Teisės ir teisingumo partijos pralaimėjimą, nepaisant taip pat ir už šią partiją balsavusių rinkėjų absoliutaus ir santykinio (ekstremistinių populistinių partijų sąskaita) skaičiaus padidėjimo. Tačiau visiškai užtikrintai galima teigti, kad po „Kačinskių revoliucijos“ ekskomunistinių ir antiexkomunistinių elitų paktas tapo denonsuotas. Tai svarbiausia politinė sociologinė dešiniojo populizmo cunamio Lenkijoje pasekmė.

Taip galima prognozuoti ir dar nepasibaigusio dešiniųjų populistų valdymo padarinius Vengrijoje. Šioje buvusioje tautinio komunizmo šalyje ekskomunistinio ir antiexkomunistinio elito paktu pagrįsta politinė sistema išsilaikė ilgiausiai (jeigu neskaitytume Lietuvos). Liberalaus pokomunizmo era čia baigėsi tik 2010 m., kai populistinė dešinė laimėjo triuškinamą pergalę prieš ekskomunistus ir jų koalicinius partnerius. Reformatoriškai populistinė *Fidesz* (vengriška pavadinimo „Jaunųjų demokratų aljansas“ santrumpa) partija laimėjo 263 mandatus (iš 386) mandatų, o ekstremistinė populistinė *Jobbik* (vengriška pavadinimo „Sąjūdis už geresnę Vengriją“ santrumpa) partija užėmė trečią vietą pagal mandatų skaičių, nusileisdama tik rinkimus pralaimėjusiai ekskomunistinei Vengrijos socialistų partijai. Tačiau ir be *Jobbik* paramos *Fidesz* užsitikrino parlamente absoliučią daugumą, reikalingą parengti ir 2011 m. kovą priimti naują konstituciją (ligi tol Vengrija tvarkėsi pagal dar komunizmo laikais priimtą konstituciją, kuri 1989 m. buvo naujai suredaguota). Opozicinės partijos (išskyrus *Jobbik*) boikotavo balsavimą dėl naujos konstitucijos. Ji įsigalios nuo 2012 m. sausio 1 d., užtikrindama ilgalaikę dešiniųjų jėgų politinę hegemoniją.

2. Liberalaus pokomunizmo išsigelbėjimas Lietuvoje

Apibendrinant ką tik pateiktą glaustą Lietuvos politinės raidos antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje palyginimą su Baltijos ir Vidurio Europos šalimis galima teigti, kad ta raida išsiskiria dviem ypatybėmis. Pirmą, Lietuva – vienintelė buvusio tautinio komunizmo pokomunistinė šalis, kurioje liko nedėnuotas ekskomunistinio ir antiexkomunistinio elito paktas. Antra, nors Lietuva yra viena tų šalių, kuriose antrojo pokomunistinio dešimtmečio populistinė banga reikėsi stipriausiai, joje netipiškai dominuoja ne dešiniojo, o kairiojo atspalvio populizmas.

Pagrindinė šio straipsnio tezė ir būtų ta, kad abu Lietuvos politikos ypatumai yra priešastingai susiję su sėkminga R. Pakso apkalta. Apkaltai nepavykus, dešiniojo atspalvio populizmas būtų nustelbęs kairįjį, o Lietuvos politika būtų pasikeitusi ta pačia kryptimi, kokia pasikeitė politika Lenkijoje po 2005–2007 m. ir Vengrijoje po 2010 m. Tą pokytį galima apibūdinti kaip perėjimą nuo liberalaus pokomunizmo prie populistinio pokomunizmo. Keblu pasakyti, kiek ilgai būtų trukęs tas naujas būvis, tačiau galima teigti, kad ekskomunistinių ir antiexkomunistinių elitų paktas, užtikrinantis dabartinę Lietuvos politinės sistemos pusiausvyrą, nebūtų pakėlęs apkaltos nesėkmės.

Apkaltos įvykių kronika yra per daug gerai žinoma, kad ją iš naujo reikėtų pasakoti Lietuvos skaitytojui²⁴. Svarbu priminti tik kelis esminius dalykus. Pirmą, visi R. Pakso oponentai sutarė, kad trečiasis Antrosios Lietuvos Respublikos prezidentas buvo populistas, kurio vartojama retorika ir simbolika turėjo ryškų dešiniąjį atspalvį. Nors jo

²⁴ Žr. Lopata R., Matonis A., *Prezidento suktukas*, Vilnius: Versus aureus, 2004; Ganusauskas E., *Taikinys Nr.1*, Vilnius: Lietuvių tauta, 2004. Žr. taip pat: Savukynas V., „Maištininko“ mitologijos: *Rolando Pakso įvaizdžiai*, Vilnius: Aidai, 2004; Bielinis L., sud., *Politika kaip komunikacinis žaidimas*, Vilnius: VU leidykla, 2004. Oficialių apkaltos dokumentų publikaciją žr. Vaičiaitis V., sud., *Prezidento apkalta 2003–2004*, Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.

kaip „fašisto“, o visos apkaltos – kaip „antifašistinio pasipriešinimo“ apibūdinimas gali būti laikomas poleminiu perdėjimu²⁵, R. Paksas tikrai kur kas labiau primena Jörgą Haiderį (1950–2008) ir Jean-Marie Le Peną, negu Hugo Chávez’ą, Aleksandrą Lukašenką ir kitas kairiojo populizmo žvaigždes²⁶. Savęs priešinimas „korumpuotam“ elitui, tapatinantis su „paprastais“ žmonėmis, ir viešosios komunikacijos stilius, būdingas R. Pakso rinkimų kampanijai bei viešiesiems pasirodymams apkaltos įvykių metu, tobulai atitinka populistinės politikos etalonus²⁷.

Antra, apkaltos sėkmė nebuvo nulemta iš anksto. Priminsiu balsavimo LR Seime 2004 m. balandžio 6 d. dėl trijų kaltinimų rezultatus: 1) neteisėtas pilietybės Jurijui Borisovui suteikimas (86 pritarę kaltinimui, 17 jį atmetusių); 2) nesugebėjimas išsaugoti valstybės paslaptį (86 prieš 18); 3) tarnybinės padėties naudojimas proteguoti savo klientų privačius verslo interesus (89 prieš 18). Kad apkalta pavyktų, reikėjo nors 85 balsų, pritariančių nors vienam iš trijų kaltinimų.

²⁵ Žr. Donskis L., *Pilietinė visuomenė ir jos prieštai: autoritetas, tiesa ir viešoji erdvė XXI amžiaus pradžioje Lietuvoje*, Vilnius: Versus aureus, 2004.

²⁶ Neatsitiktinai liūdnei išgarsėjęs Norvegijos ekstremistas ir teroristas Andersas Breivikas atpažino R. Pakso partijoje „saviškius“. Žr. Černiauskas Š., „Norvegų skerdiko manifeste ‘Tvarka ir teisingumas’ – pavyzdinė nacionalistinė partija“, < <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/norvegus-skerdiko-manifeste-tvarka-ir-teisingumas-pavyzdine-nacionalistine-partija.d?id=47932063> >, 2011 08 22.

²⁷ Deja, ribota straipsnio erdvė nepalieka vietos populizmo ir jo atmainų sąvokų analizei. Štai keletas darbų, kuriuose šiam klausimui skiriama daug dėmesio: Betz H. G., Immerfall S., *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*, Houndmills: Macmillan, 1998; Decker F., *Der neue Rechtspopulismus*, Opladen: Leske + Budrich, 2004; Decker F., Hrsg., *Jenseits. Gefahr für die Demokratie oder nützliches Korrektiv?*, Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften, 2006; Moroska A., *Prawicowy populizm a eurosceptycyzm (na przykładzie Listy Pima Fortuny w Holandii i Ligi Polskich Rodzin w Polsce)*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010; Mény Y., Surel Y., eds., *Democracies and Populist Challenge*, Houndmills: Palgrave, 2002; Mudde C., *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge UP, 2007; Rydgren J., *The Populist Challenge: Political Protest and Ethno-Nationalist Mobilization in France*, New York: Berghahn Books, 2004; Szacki J., „Populismus und Demokratie. Versuch einer Begriffsklärung“, Thadden von R., Hofmann A. (Hrsg.), *Populismus in Europa – Krise der Demokratie?*, Göttingen: Wallstein, 2005, S. 19–24 ir kt.

Taigi, R. Pakso oponentai laimėjo minimalia persvara. Keblu būtų teigti, kad tą persvara buvo užtikrinta jau iki šiol tebesančių mįslingų 2004 m. kovo 24 d. įvykių, kai, likus savaitei iki LR Konstitucinio Teismo (toliau – LR KT) išvadų paskelbimo, R. Paksas pranešė apie savo sprendimą paskirti Jurijų Borisovą savo patarėju, kurį, spaudžiamas savo patarėju, dar tą pačią dieną atšaukė. Šis R. Pakso poelgis net kai kuriuos jo karštus rėmėjus paskatino suabejoti LR Prezidento psichikos būkle ir negalėjo nepaveikti tuo metu dar neapsisprendusių LR Seimo narių laikysenos.

Nors 2004 m. kovo 24 d. įvykiai ir balsavimo dėl LR KT pateiktų kaltinimų LR Seime rezultatai smarkiai sumažino R. Pakso rėmėjų gretas, būtų pernelyg drąsu teigti, kad jų pakako neutralizuoti „populizmo valdžioje“ grėsmę Lietuvoje. Nekelia didesnių abejonų, kad leidus nušalintam LR prezidentui kelti savo kandidatūrą neeiliniuose LR Prezidento rinkimuose, jam būtų pavykę patekti į antrąjį balsavimo ratą. Antrajame rate 2004 m. birželio 27 d. jo pergalės prieš Valdą Adamkų galimybės tikrai nebūtų buvusios mažesnės už tas, kurios atiteko vietoje R. Pakso kandidatavusiai Kazimierai Prunskienei, surinkusiai 47,35 % (46,66 % visų balsavime dalyvavusių rinkėjų skaičiaus) balsų.

Kadangi leidus R. Paksui kandidatuoti pirmalaikiuose LR Prezidento rinkimuose jie būtų tapę visuotiniu referendumu, turinčiu ratifikuoti arba atmesti LR Seimo balsavimo dėl LR Prezidento nušalinimo rezultatus, 2004 m. Lietuvoje galėjo būti anticipuotas prezidentinės apkaltos Rumunijoje 2007 m. scenarijus. Tų metų balandžio 19 d. Rumunijos parlamentas dar didesne balsų persvara (322 balsai už, 108 prieš, 8 susilaikę, kai sėkmingai apkaltai reikėjo mažiausiai 233 jai pritariančių deputatų balsų) suspendavo Rumunijos prezidentą Traianą Băsescu, kuris (kaip ir buvęs Vilniaus meras R. Paksas) pradinį politinį kapitalą susikrovė, eidamas Rumunijos sostinės mero pareigas. Pagal Rumunijos konstituciją, jeigu po apkaltos prezidentas pats neatsistatydina, jo likimą sprendžia referendumas. Pagal

tuo metu galiojusį referendumo įstatymą, prezidentas nušalinamas, jeigu tam pritaria absoliuti dauguma balsavimo teisę turinčių piliečių. Referendumo išvakarėse tas įstatymas buvo pataisytas (reikalavimas, kad nušalinimui pritartų ne mažiau kaip pusė visų rinkėjų, buvo pakeistas reikalavimu, kad jam pritartų ne mažiau kaip pusė balsavusių). Vis dėlto 2007 m. gegužės 19 d. įvykęs referendumas baigėsi apkaltos nesėkme, nes tik 25 % referendumo dalyvių pritarė T. Băsescu nušalinimui²⁸. Jis grįžo eiti savo pareigų, o 2009 m. buvo perrinktas naujai kadencijai. 2004 m. gegužės 25 d. LR KT sprendimas, kuriuo šiurkščiai pažeidusiems priesaiką pareigūnams uždraudžiama kelti savo kandidatūrą rinkimuose, reikalaujančiuose naujos priesaikos Lietuvos valstybei, užkirto kelią „rumuniškajam“ scenarijui Lietuvoje.

Rumunijos visuomenė ir politinė sistema pernelyg skiriasi nuo Lietuvos, kad įvykių eigą Lietuvoje po hipotetinės R. Pakso apkaltos nesėkmės arba po dar labiau hipotetinio jo perrinkimo LR Prezidentu galima būtų modeliuoti pagal analogiją su politinių procesų eiga Rumunijoje po nesėkmingos T. Băsescu apkaltos. Bet ją nesunku nuspėti pagal faktinę įvykių eigą Lietuvoje po sėkmingos apkaltos. Per praėjusius penkerius metus kilę keli skandalai, susiję su Valstybės saugumo departamento (VSD) veikla, įskaitant ir nesėkmingą parlamentinį jo veiklos tyrimą 2006 m., jau nebeduoda pagrindo kategoriškai neigti, kad ši slaptoji tarnyba atliko ypač svarbų, o galbūt ir savarankišką vaidmenį, nušalinant R. Paksą. Daugkartiniai R. Paksą kompromituojančios operatyvinės informacijos nutekėjimai rodo, kad tos informacijos paslaptis nebuvo saugoma labai uoliai.

Nekelia abejonių idealistiniai VSD darbuotojų motyvai. Pati mintis, kad aukščiausiam Lietuvos valstybės poste gali sėdėti žmogus, kurį buvo labai svarių pagrindų įtarti esant Rusijos įtakos agentą, buvo sunkiai pakeliama tikriems Lietuvos patriotams. Tačiau jų nu-

²⁸ Žr. Stan L., Zaharia R., „Romania“, *European Journal of Political Research* 47 (7–8), 2008, p. 1115–1126.

sižengimai tarnybinės instrukcijos raidei (jeigu tokių būta) nebuvo didesni už tuos, kuriais galima apkaltinti R. Paksą. Tai yra Lietuvos Specialiųjų tyrimų tarnybos (STT) įvėlimas į politiką. Vykdančiai savo misiją kovoti ir su karjeros, ir su politinio pasitikėjimo valdininkų korupcija STT reikia politinio palaikymo, nes į jos akiratį patekę valstybės tarnautojai ieško priedangos „savose“ politinėse partijose. Nenuostabu, kad tokio palaikymo visų pirma ieškoma prezidentūroje, nes būtent LR Prezidentas turi daugiausia galios skiriant (ir nušalinant) STT vadovą. Be to, dėl savo aukšto legitimumo, kurį suteikia tiesioginiai rinkimai, LR Prezidentas gali užtikrinti santykinai patį saugiausią „politinį užnugarį“ STT pareigūnams, atliekantiems savo pareigą.

Tapęs LR Prezidentu, R. Paksas tiesiog perėmė šią dar V. Adamkaus laikais nusistovėjusią faktinę STT kontrolę ir ją panaudojo savo tikslams – kaupti kompromituojančią politinius priešininkus informaciją. Tai iškalbingai byloja 2004 m. birželio 24 d. įvykiai, kai, likus trims dienoms iki antrojo pirmalaikių prezidento rinkimų rato, STT agentai iškratė partijų, rėmusių K. Prunskienės oponentą V. Adamkų (konservatorių, liberalcentristų, socialliberalų ir socialdemokratų), būstines. Ką STT padarė K. Prunskienės labui, būtų padariusi ir R. Paksui, jeigu jis būtų „išgyvenęs“ apkaltą arba bent jau gavęs galimybę vėl iškelti savo kandidatūrą. Iki balsavimo LR Seime pasinaudoti iš STT įgytais koziriais R. Paksui trukdė taktiniai išskaičiavimai, nes STT akcijos prieš politines partijas tikrai nebūtų pagerinusios jo išlikimo LR Prezidento poste šansų, jeigu jos būtų buvusios sankcionuotos iki balsavimo dėl apkaltos Seime. Tačiau jie tikrai būtų buvę panaudoti per naujus prezidento arba (jeigu apkalta nebūtų pavykusi) per LR Seimo rinkimus 2004 m. rudenį.

Vertinant liberalios demokratijos virsmo populistine demokratija 2004 m. tikimybę, nevalia pamiršti, kad tai buvo ir naujų LR Seimo rinkimų metai. Kol R. Paksas LR Seime galėjo remtis tik jam ištikimybę išsaugojusiais Lietuvos liberalų sąjungos nariais (2002 m. susi-

būrusiais į liberalų demokratų frakciją), ribotos LR Prezidento galios nesuteikė realių galimybių svariai paveikti Lietuvos valdymą. Tačiau 2004 m. rudenį situacija galėjo iš esmės pasikeisti. Štai kaip R. Pakso prezidentavimo ateitį 2003 m. sausio mėnesį vaizdavo Vytautas Radžvilas: „Šiuo požiūriu daug ką lems po dvejų metų vyksiantys Lietuvos Seimo rinkimai. Iki jų R. Paksas dės visas pastangas siekdamas sukurti geranoriško, tačiau partijų varžomo ir iš esmės ‘bejėgio’ Prezidento įvaizdį ir mėgins įgyti tvirtą politinę atramą parlamente. Jo partijos – ‘liberalų demokratų’ – sėkmė Seimo rinkimuose reikštų, kad Lietuvoje atsiranda stipri ‘prezidentinė’ partija, galinti parengti dirvą visuotiniam referendumui dėl Prezidento galių išplėtimo. Įgyvendinus tokį scenarijų Lietuvos politinio gyvenimo sankloda sparčiai artėtų prie šiuo metu Rusijoje sėkmingai įtvirtinto imitacinės ‘valdomos demokratijos’ modelio.“²⁹

Išgyvenęs apkaltą ar (juo labiau) iš naujo išrinktas LR Prezidentu, R. Paksas nebūtų praleidęs progos rinkimų išvakarėse STT akcijomis sukompromituoti „tradicines“ politines partijas (tikėtina, kad pagrindine „auka“ būtų tapusi ekskomunistinė LSDP). Didžiąją dalį tų balsų, kuriuos 2004 m. spalį susišlavė politikos naujokė Darbo partija, būtų laimėjusi „nugalėtoja“ R. Pakso liberalų demokratų ar kitos jam palankios partijos. Turėdamas bent kiek tvirtesnę atramą Seime, R. Paksas savo tikslais būtų galėjęs panaudoti gana plačius (žr. LR Konstitucijos 58-ą straipsnį) įgaliojimus sudarant LR vyriausybę. Kas būtų vykę toliau, galima spręsti pagal dvejų metų dvynių Kačinskių valdžios Lenkijoje 2005–2007 arba Vengrijos po 2010 m. paveikslą.

Galiausiai R. Pakso apkaltos baigmę, o kartu – ir dešiniojo populizmo Lietuvoje likimą nulėmė ekskomunistinės LSDP parama R. Pakso apkaltai, kurios karščiausi šalininkai buvo „tradicinės“

²⁹ Radžvilas V., „Ar bus išmokta rinkimų pamoka?“, Laučius V. (sud.), *Tarp dviejų Prezidento rinkimų: 2002–2004*, Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2004, p. 21–22.

dešiniuosios partijos – konservatoriai ir liberalcentristai. Taip „Pakso krauju“ buvo sutvirtintas tas ekskomunistų ir „senųjų“ (Sąjūdžio laikų) antikomunistų paktas, kurį Lenkijoje ir Vengrijoje sužlugdė R. Pakso „politinių pusbrolių“ sėkmė šiose šalyse. Ši bendro fronto prieš dešinįjį populizmą priešistorė parengė dirvą Gedimino Kirkilo centro–kairės mažumos koalicinės vyriausybės valdymui 2006–2008, kuris buvo įmanomas tik dėl konservatorių paramos. Iki 2003–2004 m. apkaltos politinės krizės toks buvusių tariamai „užkeiktų priešų“ bendradarbiavimas buvo neįmanomas. Taigi, R. Pakso apkaltos sėkmė paaiškina, kodėl Lietuvoje ne tik išliko, bet ir sutvirtėjo 1989–1992 m. „refoliucijos“ metais sudarytas ekskomunistinio ir (senojo) antiexkomunistinio elitų paktas, sužlugęs kitose buvusiose tautinio komunizmo šalyse.

Draudimu R. Paksui eiti priesaikos Lietuvos valstybei reikalaujančias pareigas pastačius patikimą užtvanką, saugančią liberalųjį pokomunizmą nuo dešiniojo populizmo, socialinio nepasitenkinimo energija virto balsais, kuriuos susirinko labiau kairiojo atspalvio populistinė Darbo partija. „Paradoksalu, tačiau analizuojant partijų populiarumo reitingus nuo 2003 m. lapkričio pradžios, peršasi išvada, kad daugiausia naudos iš Prezidentūros skandalo gavo naujoji Seimo nario V. Uspaskicho vadovaujama Darbo partija.“³⁰ Tą patį teigia ir Virginijus Savukynas: „<...> ūgtelėjo tik tų politikų reitingai, kurie tiesiogiai nedalyvavo skandale. Ypač padidėjusį V. Uspaskicho populiarumą galime paaiškinti tuo, kad nusivylę R. Paksu žmonės pasirinko ne ką kitą, bet V. Uspaskichą.“³¹ Tai yra įtikinamiausias antrojo lietuviškos politikos savitumo antruoju pokomunistiniu dešimtmečiu (didelė kairiojo atspalvio populistinių partijų politinė reikšmė) paaiškinimas.

R. Pakso „politinio pusbrolio“ Lecho Kačinskio prezidentinė karjera baigėsi 2010 m. balandžio 10 d., kai Lenkijos karinių oro

³⁰ Lopata, Matonis, p. 154.

³¹ Savukynas, p. 89.

pajėgų lėktuvas Tu-154 sudužo Smolenske. Ketvirtosios Respublikos įkūrėjas buvo palaidotas Lenkijos panteone – Vavelio katedroje Krokuvoje, atgulė šalia Antrosios Respublikos įkūrėjo Juzefo Pilsudskio, Pirmosios Respublikos išrinktųjų karalių, šalia Jogailaičių ir kitų Lenkijos valdovų. Nors R. Paksas 2006 m. tapo pirmuoju pilotu lietuviu, vienmotoriu lėktuvu apskridusiu pasaulį, į Baltijos šalių ir Vidurio Europos politinę istoriją jis įeis kaip pats didžiausias nevykėlis tarp visų pokomunistinio dešiniojo populizmo lyderių. Politinės karjeros viršūnėje tebėra *Fidesz* lyderis Viktoras Orbanas, kuris 2012 m. sausio 1 d. švęs savo partijos parengtos naujos Vengrijos konstitucijos įsigaliojimą. Juhanas Partsas turėjo pasitraukti iš Estijos ministro pirmininko pareigų, kai paaiškėjo, kad jo vadovaujamos vyriausybės teisingumo ministras Ken-Marti Vaheris parengė prokurorų darbo vertinimo ir lėšų paskirstymo taisykles, pagal kurias abu šie dalykai turėjo priklausyti nuo to, kiek valdininkų prokurorams pavyks apkaltinti korupcija. Masinės informacijos priemonių tos taisyklės tuoj buvo palygintos su „liaudies priešų“ likvidavimo kvotomis, kurias 1937 m. čekistams nustatydavo Josifas Stalinas³². Tačiau po populistinės *Res Publica* partijos susijungimo su respektabiliąja Estijos Tėvynės sąjunga (*Isamaaliit*), J. Partsas liko šios partijos pirmojo plano veikėjas. Laimėjimais kovos su korupcija ir vengimu mokėti mokesčius fronte iš pradžių sekėsi pasižymėti ir Einarui Repšei, kol jo politiniai oponentai nesugebėjo rasti medžiagos, kuri latviškajai specialiųjų tyrimų tarnybai KNAB (*Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs*; Korupcijos prevencijos ir kovos su ja biuras) tapo pakankamu pagrindu pradėti jo turtinių sandėrių tyrimą³³. Tačiau dėl to latviškasis R. Pakso „politinis pusbrolis“ tik prarado išskirtinio („švaraus“) politiko aureolę, bet nebuvo išstumtas iš Latvijos politikos Olimpo.

³² Žr. Pettai V., „Estonia“, *European Journal of Political Research* 45 (7–8), 2006, p. 1096.

³³ Vis dėlto galiausiai (2007 m.) tyrimas buvo baigtas, neradus korupcijos įrodymų.

R. Pakso nuopuolis buvo pats greičiausias ir giliausias. Kaip tai paaiškinti? Visų pirma, greitą dešiniojo populizmo politinę katastrofą Lietuvoje paaiškina asmeninės nušalintojo prezidento savybės. Palyginus su broliais Kačinskiais, Viktoru Orbanu, Einaru Repše, Juhanu Partsu, Lietuvoje aplinkybės į dešiniojo populistinio sąjūdžio vadus išskėlė labai silpną veikėją. Kaip parodė 2004 m. 24 d. ir kiti įvykiai, R. Paksas kaip asmenybė nei buvo pajėgus susidoroti su savo vaidmens iššūkiu, nei tinkamai pasinaudoti galimybėmis.

Iš visų R. Pakso padarytų klaidų pats lemtingiausias dešiniojo populizmo likimui Lietuvoje sprendimas buvo liūdnai pagarsėjęs sandėris su Jurijumi Borisovu. Šiuo atžvilgiu labai įskalingas faktas, kad ir Latvijoje Einaro Repšės politinė žvaigždė pradėjo leisti, kai paaiškėjo, kad *Jaunais laiks* partiją finansiškai parėmė rusų verslininkai Valerijus Belokonis ir Georgijus Krupnikovas. Taip atsitiko Latvijoje, kur rusų mažuma dominuoja versle, o ką jau kalbėti apie Lietuvą. Čia informacija apie R. Pakso priešrinkiminį sandėrį su savo pagrindiniu rėmėju Jurijumi Borisovu, neabejotinai susijusiu su Rusijos kariniu pramoniniu kompleksu ir slaptosiomis tarnybomis, buvo aliarmo signalas Lietuvos pareigūnams, pagal tarnybines pareigas atsakantiems už Lietuvos valstybės saugumą.

Tokių neišvengiamai stipriai kompromituojančių ryšių su rusų verslininkais dvyniai Kačinskiai, J. Partsas ir V. Orbanas neturėjo. Jeigu R. Paksas rėmėjų būtų radęs tarp JAV ar vietinių lietuvių verslininkų, dešiniojo politinio populizmo likimas Lietuvoje būtų buvęs visai kitoks. Taigi, liberaliajai demokratijai Lietuvoje labai pasisekė, kad jai toks pavojingas dešinysis populistas R. Paksas susidėjo būtent su J. Borisovu, o savo prezidentinei kampanijai finansuoti pasisamdė pigią Rusijoje registruotą viešųjų ryšių bendrovę „Almaks“³⁴. Romu-

³⁴ Įskalinga, kad, rengdamasis 2004 m. rinkimų į LR Seimą kampanijai, R. Pakso „įpėdinis“, bet kartu ir konkurentas V. Uspaskichas demonstratyviai pasikvietė garsų politikos konsultantą amerikietį Josephą Napolitano. Žr. Elta, „Konsultuoti Lietuvos politikų atvyksta garsusis J. Napolitanas“, < <http://verslas.delfi.lt/Media/konsultuoti-lietuvos-politiku-atvyksta-garsusis-jnapolitanas.d?id=3771500> >, 2011 07 21.

aldas Ozolas 2004 m. laiko lemtingais pokomunistinės Lietuvos istorijoje ir jais datuoja Antrosios Lietuvos Respublikos pabaigą³⁵. Iš tikrųjų, juos galima lyginti su 1926-aisiais Lietuvos ar 1934-aisiais Estijos ir Latvijos istorijoje³⁶. Tačiau, kitaip nei tos lemtingos tarpukario datos, 2004-ieji buvo ne demokratijos žlugimo, bet jos išsigelbėjimo metai. Taip pat yra ir su Antrąja Lietuvos Respublika. Skirtingai nuo 2005 m. Lenkijos ir 2010 m. Vengrijos, tais metais Antroji respublika Lietuvoje ne pasibaigė, o buvo išgelbėta.

3. Pergalės kaina

Apkaltos metu jos dalyviai ir stebėtojai nepraleisdavo progos pabrėžti, kad prezidento apkalta Lietuvoje – unikalus įvykis Europos politinėje istorijoje. Kaip rodo žiniasklaidoje prigijęs „Paksageito“ pavadinimas, labiausiai prašėsi prezidento apkaltos Lietuvoje palyginimas su garsiuoju „Watergate“ skandalu JAV 1972–1974 m., kuris būtų pasibaigęs tuometinio JAV prezidento Richardo Nixono apkalta, jeigu jis nebūtų laiku atsistatydinęs. Iš tikrųjų, prezidentų apkaltos (sėkmingos ir nesėkmingos) ir grasinimai apkalta – tai JAV politinės kultūros dalis. Akivaizdu, kad JAV ir Lietuva – labai jau skirtingos šalys, kad R. Pakso apkaltos lyginimas su trimis JAV prezidento apkaltomis (1868 m. Andrew Johnsono, 1974 m. Richardo Nixono ir 1998 m. Billo Clintono) galėtų būti kokių nors vertingų išvalgų šaltinis.

Vis dėlto prielaida, kad prezidentų apkaltos savitos JAV, jau yra pasenusi. Ji paseno, išibėgėjęs vadinamajai „trečiajai demokratijos

³⁵ Žr. Ozolas R., *2004-ieji: Lietuva. Antrosios Respublikos pabaiga*, Vilnius: Mintis, 2005.

³⁶ Tiesą sakant, situacija Lietuvoje 2004 m. buvo panašesnė į autoritarinių perversmų Estijoje ir Latvijoje 1934 m., o ne į 1926 m. perversmo Lietuvoje aplinkybes. Lietuvoje perversmą surengė grupė sąmokslininkų karininkų, kurie po to perdavė valdžią civiliams politikams. Estijoje ir Latvijoje 1934 m. įvyko „autogolpe“ tipo perversmas, kai legaliai valdžią įgiję aukščiausi valstybės pareigūnai toliau lauko konstituciją – prisiima nepaprastuosius įgaliojimus. Apkaltai nepavykus, R. Paksas būtų gavęs galimybę pasekti Konstantino Pätso ir Karlio Ulmanio pavyzdžiu.

bangai“. Štai (neišsamus) sėkmingų ir nesėkmingų prezidentų apkaltų po 1974 m. sąrašas: Fernando Collor de Mello Brazilijoje (1992), Carlos Andrés Pérez Venesueloje (1993), Ernesto Samper Kolumbijoje (1996), Josephas Estrada Filipinuose (2001), Albertas Zafy Madagaskare (1996), Raulis Cubas Paragvajuje (1999), Roh Moo-hyunas Pietų Korejoje (2004), Borisas Jelcinas Rusijoje (1998–1999). Šis sąrašas paimtas iš bene pirmo lyginamiesiems prezidentų apkaltų tyrimams skirto straipsnių rinkinio³⁷, į kurį R. Pakso apkalta dar nespėjo patekti. Po jau minėtos (nesėkmingos) T. Bănescu apkaltos 2007 m. Rumunijoje 2003–2004 m. įvykiai Lietuvoje nustojo būti unikalūs taip pat ir priėmimu į ES bei NATO sertifikuotų „tikromis“ naujųjų pokomunistinių liberaliųjų demokratijų kontekste.

Pagrindinė tyrėjų Jody C. Baumgartnerio ir Naoko Kados išvada: svarbiausia prezidentų apkaltų pagausėjimo priežastis – pasikeitęs tarptautinis klimatas. Tarptautinė bendruomenė vis mažiau toleruoja atvirus ir šiurkščius demokratinio proceso konstitucinių taisyklių pažeidimus. Viena vertus, kai kurie *de facto* autoritariniai režimai (pvz., šiuolaikinėje Rusijoje) simuliuoja demokratiją. O kita vertus, tradicinius perversmus, kuriais anksčiau būdavo demokratiškai nušalinami prezidentai, pakeičia prezidentų apkaltos.

Prieš kokius tris keturis dešimtmečius nepraeidavo nė mėnuo, ir radijas tarp kitų naujienų pranešdavo apie dar vieną (dažniausiai – karinį) perversmą vienoje ar kitoje Lotynų Amerikos, Afrikos ar Azijos šalyje. Lotynų Amerikoje tokie perversmai (ispaniškai *pronunciamento*) buvo savotiška vietinės politinės kultūros dalis. Amerikiečių politologas Aníbalas Pérez-Liñánas, kuris savo lyginamajame prezidentų apkaltų tyrime apsiriboja Lotynų Amerika, atkreipia dėmesį, kad bent jau šioje pasaulio dalyje tokios naujienos pasidarė retenybė³⁸. Nenuostabu: politikai ar kariuomenė, nuvertusi demokratiškai išrinktą prezidentą, rizikuoja atsidurti tarptautinėje izoliacijoje.

³⁷ Žr. Baumgartner J. C., Kada N., eds., *Checking Executive Power: Presidential Impeachment in Comparative Perspective*, Westport, Conn.: Praeger, 2003.

³⁸ Žr. Pérez-Liñán A., *Presidential Impeachment and the New Political Instability in Latin America*, Cambridge: Cambridge UP, 2007.

Tačiau kiek sumažėjo perversmų, tiek padaugėjo apkaltų. Jos pateiktė perversmus kaip kraštutinį politinės kovos būdą. „Galima teigti, kad apkaltos yra blogiau už perversmus, nes perversmai aiškiai prieštarauja demokratijos principams, o apkalta tokia nėra, bet suteikia teisinę priedangą (*legal cloak*) protagonistams, kurie mėgina nuverstti prezidentą.“³⁹ Apkaltos, diskredituodamos prezidento instituciją, daro žalą demokratijai. Apkalta gali padėti išspręsti politinę krizę (dažniausiai tai būna įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios konfliktas), tačiau tokiu būdu demokratijai padaroma ilgalaikė žala, kurią (tęsiant N. Kados mintį) galima lyginti su žala, kurią monarchijai kaip institucijai daro „blogo“ karaliaus smurtinis nušalinimas.

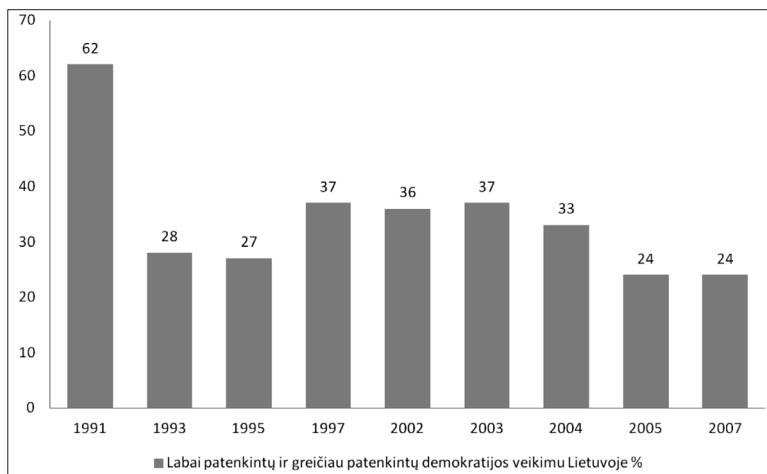
A. Pérez-Liñánas prezidentų apkaltas taip pat laiko funkciniais antiprezidentinių perversmų ekvivalentais, tačiau sudėlioja vertinamuosius akcentus kitaip. Perversmas visada reiškia ir demokratijos žlugimą. O apkalta išsaugo demokratiją, tačiau demokratiškai išrinktos vyriausybės stabilumo sąskaita⁴⁰. Išreiškiant amerikiečių politologo išvalgą kiek kitais žodžiais, už apkaltos kaip kraštutinio demokratinės politinės kovos būdo panaudojimą reikia sumokėti jos kokybės smukimo kainą.

Kadangi per R. Pakso apkaltos ir iškart po jos ėjusį laikotarpį jokių arba beveik jokių (rimtų) konstitucinės teisės pažeidimų (jeigu neskaitytume paties R. Pakso pražangų, dėl kurių jis ir buvo nušalintas) nebuvo, tai N. Kados išvalga apie prezidentų apkaltas kaip naują valstybės perversmo formą netinka. „Krizė išplieskė labai kritišku momentu. Apkaltos proceso metu Lietuva įstojo į ES ir NATO. Tačiau sugebėjimas išspręsti situaciją laikantis formalių procedūrų ir pagal konstitucinius principus parodė dar jaunos demokratijos brandą.“⁴¹

³⁹ Kada N., „Comparative Presidential Impeachment: Conclusions“, Baumgartner and Kada (eds.), 2003, p. 152.

⁴⁰ Žr. Pérez-Liñán, p. 205–206, 213.

⁴¹ Sedelius Th., *The Tug-of-War Between Presidents and Prime Ministers. Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe* (Örebro Studies in Political Science, vol. 15), Örebro: Örebro University, 2006, p. 150.

*Pav. Pasitenkinimas demokratijos veikimu Lietuvoje 1991–2007 m. (proc. atsakiusių „labai patenkintas“ ir „greičiau patenkintas“ į klausimą „apskritai kalbant, ar jūs esate patenkintas tuo, kaip demokratija veikia Lietuvoje?“)*⁴³

Tačiau A. Pérez-Liñano išvados, kurias jis padarė, apibendrinamas savąjį prezidentų apkaltų Lotynų Amerikoje tyrimą, yra labai svarbios ieškant atsakymo į klausimą, kodėl po R. Pakso nušalinimo demokratijos kokybė Lietuvoje nepagerėjo, kaip vos ne vienu balsu žadėjo apkaltos iniciatoriai? Apskritai demokratijos kokybės sąvoka yra labai sudėtinga, o ją pačią gana keblu matuoti⁴². Šio straipsnio tikslams pakaks duomenų apie bendro pasitenkinimo demokratijos veikimu dinamiką, kaip ją atspindi standartinio „Eurobarometro“ ir kitos apklausos. Pav. matome, kad pasitenkinimo demokratija Lietuvoje kreivė po sėkmingos apkaltos ne šovė aukštyn, bet smuko. Kodėl taip atsitiko?

⁴² Žr. Norkus, 2008, p. 448–471.

⁴³ 1991–2007 m. duomenų šaltinis: Ramonaitė A., „Kodėl rinkėjai ne(be)balsuoja?“, Žiliukaitė R. et al., *Neatrasta galia. Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*, Vilnius: Pilietinės visuomenės institutas, 2007, p. 101. 2007 m. duomenų šaltinis: Eurobarometras 68. Visuomenės nuomonė Europos Sąjungoje, 2007 ruduo. Šalies ataskaita: Lietuva, p. 29, < http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb68/eb68_it_nat.pdf >, 2010 07 22.

Prezidento apkalta yra demokratijos konsolidacijos testavimas nepalankiausiomis sąlygomis: ekstremali politinio proceso situacija, kai normali ar rutininė politika (interesų konfliktai, sprendžiami kompromisų paieškomis, kurių turinį lemia konfliktuojančių pusių galios santykis) virsta nepaprastąja politika, kurioje viena iš konflikto pusių siekia eliminuoti kitą. Net jeigu testuojamas ekstremaliu tempimu, spaudimu ar temperatūra gaminys nesulūžta, jo kokybė dažniausiai nukenčia. Taip atsitinka ir su demokratiniais politiniais režimais, kuriems tenka veikti ekstremaliomis sąlygomis. Nors jauna liberalioji lietuviška demokratija garbingai išlaikė prezidento apkaltos testą, jos kokybė nukentėjo.

Labai patenkintų ir greičiau patenkintų demokratijos veikimu Lietuvoje procentinės dalies sumažėjimą po sėkmingos R. Pakso apkaltos lėmė, pirma, nušalintojo prezidento šalininkų įsitikinimas, kad jų dievaitis dar kartą tapo „sistemas“, prieš kurią pakėlė maištą, auka⁴⁴. Antra, nuvilti liko ir jo priešininkai, kurie patikėjo, kad apkalta, į naują aukštį pakėlusį etinių reikalavimų politikams kartele, iš esmės pakeis Lietuvos politinę kultūrą. Tokių lūkesčių negalėjo nesužadinti aukštas moralizuojantis antipaksinės propagandos tonas. Tikrovė negalėjo jų nenuvilti.

Kaip minėta, paaiškėjus, kad lauktasis „išganytojas“ yra paprasčiausias nevykėlis, dauguma balsavusių už R. Paksą antrame 2002–2003 m. LR Prezidento rinkimų rate rinkėjų balsų atiteko naujam pretendentui į išganytojus – Viktorui Uspaskichui. Pasikvietę Darbo partiją į vyriausybines koalicijas, ekskomunistai sugebėjo išlikti valdžioje. Tai buvo aiškus kokybiškai demokratijai būdingos vertikalios atskaitomybės grandinės sutrikimas (nesiskaitymas su rinkėjų valia), nes 2004 m. socialdemokratų ir socialliberalų koalicija surinko daugiau kaip du kartus mažiau balsų (20,65 %), negu abi šios politinės jėgos atskirai gavo 2000 m. (50,72 %) ⁴⁵. Kadangi Darbo partiją, o

⁴⁴ Žr. Savukynas, p. 91–106.

⁴⁵ Balsavimo duomenys daugiamandatėje apygardoje. Rinkimų rezultatų analizę žr. Jankauskas A., sud., *Lietuva po Seimo rinkimų 2004*, Vilnius: VU leidykla, 2005;

ypač jos lyderį V. Uspaskichą buvo ne mažiau pagrindų įtarti neaiškiais ryšiais susijus su Maskva, negu tokių pagrindų teikė R. Pakso politinio iškilimo istorija, tai lietuviška demokratija ir toliau negalėjo veikti be Lietuvos slaptųjų tarnybų ir su jomis susijusių žiniasklaidos priemonių vykdomos populistinių politinių jėgų kontrolės, įskaitant pinklių spendimo tipo operacijas (angl. *sting operations*).

Reikia pažymėti, kad slaptųjų tarnybų intervencijos į politiką, dėl kurių Lietuvoje ne kartą apgailstavo tokie iškilūs viešosios nuomonės formuotojai kaip Leonidas Donskis⁴⁶, Tomas Čyvas⁴⁷, Darius Kuolys⁴⁸ ir Kęstutis Girnius⁴⁹, nėra vien tik pokomunistinės demokratijos Lietuvoje savitumas. Provokuodamos paimti kyšį, 2007 m. vasarą „paspęstų pinklių“ tipo operaciją Lenkijos slaptosios tarnybos surengė prieš „Lenkijos Respublikos savignynos“ lyderį Andžejų Leperi, kuris tuo metu buvo žemės ūkio ministras dešiniojoje populistinėje Jaroslavo Kačinskio vyriausybėje⁵⁰. Operacija žlugo ir baigėsi vidaus reikalų ministro Janušo Kačmareko, kuris buvo apkaltintas informacijos „nutekinimu“ A. Leperiui, areštu, o vėliau ir valdan-

Jurkynas M., „2004 General Elections and Changing Left–Right in Lithuania“, *Lithuanian Political Science Yearbook 2004*, Vilnius: Vilnius UP, 2005, p. 11–30.

⁴⁶ Žr., pavyzdžiui: BNS inf. „L. Donskis Lietuvoje išvelgia autoritarinės valstybės tendencijų“, < <http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/l-donskis-lietuvoje-izvelgia-autoritarines-valstybes-tendenciju-353258> >, 2011 07 22; Donskis L., „Policinės valstybės link? Mažąjo putinizmo grimasos Lietuvoje“, < <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2008-12-05-leonidas-donskis-policines-valstybes-link-mazojo-putinizmo-grimasos-lietuvoje/26832> >, 2011 07 22.

⁴⁷ Žr., pavyzdžiui: Čyvas T., „Kaip mus saugo VSD“, < <http://cyvas.wordpress.com/2009/01/25/kaip-mus-saugo-vsd/> >, 2011 07 22; jo paties: „Valstybės saugumo departamentas – negyjanti gangrena“, < <http://www.balsas.lt/naujiena/389774/valstybes-saugumo-departamentas-negyjanti-gangrena/rubrika:naujienos-lietuva-politika> > 2011 07 22.

⁴⁸ Žr., pavyzdžiui, Kuolys D., „‘Sankirtos’ apie nebaigtą VSD veiklos tyrimą“, < <http://darius.kuolys.lt/sankirtos-apie-nebaigta-vsd-veiklos-tyrima> >, 2011 07 22.

⁴⁹ Žr., pavyzdžiui, Girnius K., „Keista pažintis: VSD ar minčių policija?“, < <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2008-11-26-kestutis-girnius-keista-pazintis-vsd-ar-minciu-policija/26858> >, 2011 07 22.

⁵⁰ Žr. Jasiewicz K., Jasiewicz-Betkiewicz A., „Poland“, *European Journal of Political Research* 47 (7–8), 2008, p. 1103–1104.

čiosios koalicijos iširimu bei pirmalaikiais Lenkijos Seimo rinkimais 2007 m. rudenį, į valdžią iškėlusiais resppektabilią D. Tusko „Pilieitinę platformą“.

Taip ir liko neaišku, ar operaciją inicijavo Jaroslavas Kačinskis, siekdamas gauti kompromituojančios medžiagos, kuri galėtų padėti suvaldyti šiaip jau sunkiai suvaldomą radikaliai populistinį jaunesnįjį koalicijos partnerį, ar tai buvo savarankiška slaptųjų tarnybų akcija, kuria buvo siekiama sužlugdyti pačią pavojingiausią ekstremistinę populistinę partiją Lenkijoje. Operacijai žlugus, be atsakymo liko ir klausimas, ar Andžejus Leperis tikrai buvo korumpuotas politikas⁵¹. Idealistiniai, aukšti ir taurūs slaptųjų tarnybų ir susijusių su jais žurnalistų motyvai atliekant tokias operacijas Lenkijoje ir Lietuvoje nekelia nė mažiausių abejonių. Tačiau reikia pripažinti ir tai, kad, nesugebanti normaliai veikti be geranoriškos slaptųjų tarnybų priežiūros ir pagalbos, liberalioji demokratija nėra labai aukštos kokybės.

Tai, žinoma, tik vienas iš daugelio faktų, kurie svarbūs diagnozuojant ir aiškinant liberalios demokratijos kokybės smukimą po sėkmingos R. Pakso apkaltos. Suvaidinęs ypač svarbų vaidmenį išgelbstint liberalųjį pokomunizmą Lietuvoje nuo dešiniojo populizmo grėsmės, LR KT negrįžo prie savo klasikinių funkcijų, bet iki 2008 m. didino savo aktyvumą. Kadangi LR KT (kaip ir kitos teisminės valdžios institucijos) nėra mažoritarinė institucija, tai reiškė ne tik horizontalios valstybės valdžių tarpusavio atskaitomybės sutrikimus (pažeistą valdžių pusiausvyrą), bet ir tolesnes komplikacijas jau ir taip prastai veikiančioje jų visų atskaitomybės suverenui (rinkėjams) grandinėje. Paradoksalu, bet juristokratijos tendencijos Lietuvos pokomunistinėje liberalioje demokratijoje neapsaugojo Lietuvos teisėsaugos sistemos nuo krizės. Ji šią sistemą ištiko 2009–2010 m., įsibėgėjus vadinamajai „pedofilijos bylai“.

⁵¹ 2011 08 05 šis kontroversiškos reputacijos Lenkijos politikas buvo rastas negyvas savo partijos būstinėje Varšuvoje (pagal policijos tyrimo išvadą – pasikorė).

Prasta liberalios demokratijos kokybė išlieka pagrindinė atkurtos nepriklausomos Lietuvos politinės sistemos problema ir pradėjus skaičiuoti trečiąjį jos dešimtmetį.

Išvados

1. Lietuva – vienintelė buvusio tautinio komunizmo pokomunistinė šalis, kurioje, pasibaigus antram pokomunistiniam dešimtmečiui, liko nedėnuotas ekskomunistinio ir antiexkomunistinio elito paktas.
2. Palyginus su panašiomis į ją Vidurio Europos ir Baltijos šalimis, kurių politinę raidą antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje paveikė populistinių politinių jėgų iškilimas, Lietuva išsiskiria kairiojo atspalvio populizmo dominavimu.
3. Sėkminga R. Pakso, 2003 m. išrinkto LR prezidentu, apkalta užkirto kelią liberalaus pokomunizmo transformacijai į populistinį pokomunizmą, konsolidavo ekskomunistinio ir antiexkomunistinio elito paktą ir nulėmė kairiojo populizmo persvarą prieš dešiniąjį populizmą Lietuvos politikoje.
4. Būdamą liberalios demokratijos testas nepalankiausiomis (ribinėmis) sąlygomis, sėkminga apkalta nepadėjo pagerinti liberalios demokratijos kokybės Lietuvoje.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Ash T. G., „Refolution in Hungary and Poland“, *New York Review of Books*, 17th August 1989, p. 9–15.

Baumgartner J. C., Kada N., eds., *Checking Executive Power: Presidential Impeachment in Comparative Perspective*, Westport, Conn.: Praeger, 2003.

Betz H. G., Immerfall S., *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*, Houndmills: Macmillan, 1998.

Bielinis L., sud., *Politika kaip komunikacinis žaidimas*, Vilnius: VU leidykla, 2004.

BNS inf. „L. Donskis Lietuvoje išvelgia autoritarinės valstybės tendencijų“, <<http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/l-donskis-lietuvoje-izvelgia-autoritarines-valstybes-tendenciju-353258>>, 2011 07 22.

Černiauskas Š., „Norvegų skerdiko manifeste ‘Tvarka ir teisingumas’ – pavyzdinė nacionalistinė partija“, <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/norvegus-kerdiko-manifeste-tvarka-ir-teisingumas-pavyzdine-nacionalistine-partija.d?id=47932063>>, 2011 08 22.

Čyvas T., „Kaip mus saugo VSD“, <<http://cyvas.wordpress.com/2009/01/25/kaip-mus-saugo-vsd/>>, 2011 07 22.

Čyvas T., „Valstybės saugumo departamentas – negyjanti gangrena“, <<http://www.balsas.lt/naujiena/389774/valstybes-saugumo-departamentas-negyjanti-gangrena/rubrika:naujienos-lietuva-politika>>, 2011 07 22.

Decker F., *Der neue Rechtspopulismus*, Opladen: Leske + Budrich, 2004.

Decker F., Hrsg., *Jenseits. Gefahr für die Demokratie oder nützliches Korrektiv?*, Wiesbaden: VS-Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.

Donskis L., *Pilietinė visuomenė ir jos priešai: autoritetas, tiesa ir viešoji erdvė XXI amžiaus pradžios Lietuvoje*, Vilnius: Versus aureus, 2004.

Donskis L., „Policinės valstybės link? Mažojo putinizmo grimasos Lietuvoje“, <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2008-12-05-leonidas-donskis-policines-valstybes-link-mazojo-putinizmo-grimasos-lietuvoje/26832>>, 2011 07 22.

Eckstein H., *Regarding Politics: Essays on Political Theory, Stability, and Change*, Berkeley: University of California Press, 1992.

Elta, „Konsultuoti Lietuvos politikų atvyksta garsusis J. Napolitanas“, <<http://verslas.delfi.lt/Media/konsultuoti-lietuvos-politiku-atvyksta-garsusis-jnapolitana.d?id=3771500>>, 2011 07 21.

Eurobarometras 68. Visuomenės nuomonė Europos Sąjungoje, 2007 ruduo. Šalies ataskaita: Lietuva, <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb68/eb68_lt_nat.pdf>, 2010 07 22.

Ganusauskas E., *Taikinys Nr. 1*, Vilnius: Lietuvių tauta, 2004.

Girnius K., „Keista pažintis: VSD ar minčių policija?“, <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2008-11-26-kestutis-girnius-keista-pazintis-vsd-ar-minciu-policija/26858>>, 2011 07 22.

Goodenough W. H., *Description and Comparison in Cultural Anthropology*, Chicago: Aldine Pub. Co., 1970.

Harris M., *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, New York: Random House, 1980.

Ikstens J., „Latvia“, *European Journal of Political Research* 41 (7–8), 2002, p. 1013 (1010–1014).

Jankauskas A., sud., *Lietuva po Seimo rinkimų 2004*, Vilnius: VU leidykla, 2005.

Jasiewicz K., Jasiewicz-Betkiewicz A., „Poland“, *European Journal of Political Research* 47 (7–8), 2008, p. 1096–1107.

Jurkynas M., „2004 General Elections and Changing Left–Right in Lithuania“, *Lithuanian Political Science Yearbook 2004*, Vilnius: Vilnius UP, 2005, p. 11–30.

Kašauskienė V., *Lietuvos Respublikos vyriausybės. Jų kaita ir veiklos bruožai. 1990–2007*, Vilnius: Gairės, 2007.

Kocka J., „Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg“, *History and Theory* 38 (1), 1999, p. 40–50.

Kocka J., „Comparison and Beyond“, *History and Theory* 42 (1), 2003, p. 39–44.

Koczanowicz L., *Politics of Time. Dynamics of Identity in Post-Communist Poland*, New York: Berghahn Books, 2008.

Kada N., „Comparative Presidential Impeachment: Conclusions“, Baumgartner J. C., Kada N. (eds.), *Checking Executive Power: Presidential Impeachment in Comparative Perspective*, Westport, Conn.: Praeger, 2003, p. 137–156.

Kuolys D., „Sankirtos’ apie nebaigtą VSD veiklos tyrimą“, <<http://darius.kuolys.lt/sankirtos-apie-nebaigta-vsd-veiklos-tyrima>>, 2011 07 22.

Laučius V., sud., Tarp dviejų Prezidento rinkimų: 2002–2004, Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2004, p. 100–102.

Laurėnas V., „Politinė krizė Lietuvoje 2003–2004 metais“, *Politologija* 3 (35), 2004, p. 3–36.

Laurėnas V., „Prokapitalizmo prieštaravimų veiksnys 2003–2004 m. politinėje krizėje Lietuvoje“, *Tiltai. Humanitariniai ir socialiniai mokslai* Nr. 1 (30), 2005, p. 1–11.

Laurėnas V., „Populism as an Outcome of Post-communist Democratic Primitivism and Pro-capitalism“, Jankauskas A (ed.), *Lithuanian Political Science Yearbook. 2005*, Vilnius: Vilnius University, 2006, p. 49–84.

Lauristin M., Vihalemm P., „The Political Agenda During Different Periods of Estonian Transformation: External and Internal Factors“, *Journal of Baltic Studies* 40 (1), 2009, p. 1–28

Lijphart A., „The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research“, *Political Studies* 8 (2), 1975, p. 158–177.

Lopata R., Matonis A., *Prezidento suktukas*, Vilnius: Versus aureus, 2004.

Markowski R., „The Polish Elections of 2005: Pure Chaos or a Restructuring of the Party System?“, *West European Politics* 29 (4), 2006, p. 814–832.

Mény Y., Surel Y., eds., *Democracies and Populist Challenge*, Houndmills: Palgrave, 2002.

Moroska A., *Prawicowy populizm a eurosceptycyzm (na przykładzie Listy Pima Fortuyna w Holandii i Ligi Polskich Rodzin w Polsce)*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010.

Mudde C., *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge UP, 2007.

Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: VU leidykla, 2008.

Norkus Z., „Sparčios sėkmingos pokomunistinės transformacijos ir nesėkmės ‘dėsniai’: daugiareikšmių kintamųjų kokybinė lyginamoji analizė“, *Politologija* 4 (60), 2010, p. 3–51.

Ozolas R., *2004-ieji: Lietuva. Antrosios Respublikos pabaiga*, Vilnius: Mintis, 2005.

Pérez-Liñán A., *Presidential Impeachment and the New Political Instability in Latin America*, Cambridge: Cambridge UP, 2007.

Pettai V., „Estonia“, *European Journal of Political Research* 45 (7–8), 2006, p. 1094–1100.

Radžvilas V., „Ar bus išmokta rinkimų pamoka?“, Laučius V. (sud.), *Tarp dviejų Prezidento rinkimų: 2002–2004*, Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2004, p. 21–23.

Ramonaitė A., „Kodėl rinkėjai ne(be)balsuoja?“, Žiliukaitė R. et al., *Neatrasta galia. Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*, Vilnius: Pilietinės visuomenės institutas, 2006, p. 92–112.

Rydgren J., *The Populist Challenge: Political Protest and Etno-Nationalist Mobilization in France*, New York: Berghahn Books, 2004.

Szacki J. „Populismus und Demokratie. Versuch einer Begriffsklärung“, Thadden, von R., Hofmann A. (Hrsg.), *Populismus in Europa – Krise der Demokratie?*, Göttingen: Wallstein, 2005, S. 19–24.

Savukynas V., „*Maištininko*“ mitologijos: Rolando Pakso įvaizdžiai, Vilnius: Aidai, 2004.

Sedelius Th., *The Tug-of-War Between Presidents and Prime Ministers. Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe* (Örebro Studies in Political Science, Vol.15), Örebro: Örebro University, 2006.

Sikk A., *Highways to Power: New Party Success in Three Young Democracies*, Tartu: Tartu University Press, 2006.

Stan L., Zaharia R., „Romania“, *European Journal of Political Research* 47 (7–8), 2008, p. 1115–1126.

Vaičiaitis V., sud., *Prezidento apkalta 2003–2004*, Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.

SUMMARY

POLITICAL DEVELOPMENT OF LITHUANIA: A COMPARATIVE ANALYSIS OF SECOND POST-COMMUNIST DECADE

The goal of paper is to put into focus and explain essential features of the political development in Lithuania during second post-communist decade by means of its comparison with the analogous processes in other Baltic States (Latvia and Estonia) and in those Central European countries with political systems which resemble most closely Lithuanian case (Poland and Hungary). In all these countries, second post-communist decade witnessed the rise of the new successful populist parties. The author argues that this populist rise is the proper context for the understanding of Rolandas

Paksas' impeachment in Lithuania in 2003–2004. His Order and Justice party has to be classified together with the brothers Kaczynski's Law and Justice party and its even more radical allies in Poland, Viktor Orbán's Fidesz and Gábor Vona's Jobbik in Hungary, Juhan Part's Res Publica in Estonia and Einars Repše's New Era in Latvia. They were all right-wing populist parties, proclaiming in their anti-establishment rhetoric the war on corruption of the (ex-communist) elite and the coming of "new politics". While the rise of right-wing populism did not change the political system in the former bureaucratic authoritarian countries Estonia and Latvia, in Hungary and Poland the outcome was the breakup of the implicit ex-communist and anti-communist elite pact which was the foundation of the political stability in these former countries of national communism. The Kaczynski twins founded Rzecz Pospolita IV (4th Republic of Poland), grounded in the thorough and comprehensive lustration of the ex-communist cadres. Fidesz leader Victor Orban used the two thirds majority in the Hungarian parliament to promulgate a new constitution. Lithuania is unique in that the ex-communist and anti-communist elite pact was not abolished, but preserved and consolidated due to the collaboration of all, by this time, "established" and Left-of-centre populist parties during the impeachment proceedings. The impeachment of Paksas can be considered as the stress test of the young Lithuanian liberal democracy, just on the eve of the accession of Lithuania to the EU and NATO. An unhappy peculiarity of the stress tests is that they sometimes break or damage the items tested. As far as the success in impeaching R.Paksas prevented the transformation of liberal post-communism into populist post-communism in Lithuania, the test was a success. However, against the expectation of many observers of impeachment events, it did not enhance the quality of democracy of Lithuania. The legacy of impeachment are disequilibrium of the balance of power between government branches in favour of the Constitutional Court, strengthening of the Left-of-Centre populist political forces and the interference of secret services into Lithuanian politics with the self-assumed mission to safeguard Lithuanian democracy from the perils of populism.